

ОСУДНІСТЬ У СТРУКТУРІ СУБ'ЄКТА ЗЛОЧИНУ

Стаття присвячена дослідженню поняття, змісту та критеріїв осудності в науці кримінального права України. Адже аксіоматичним положенням кримінального права є те, що правильно оцінювати фактичні ознаки вчинюваного діяння й усвідомлювати його суспільно небезпечний характер, а також керувати своїми діями (бездіяльністю), що є необхідною умовою вини, може тільки осудна особа.

Ключові слова: суб'єкт, осудність, критерії осудності.

Постановка проблеми. Проблеми, які стосуються суб'єкта злочину, завжди привертали увагу різних галузей наук. Це пов'язано з тим, що ці кримінально-правові питання пов'язані загально філософськими проблемами свободи волі, детермінації поведінки та відповідальності за неї. Теоретичний та практичний інтерес до проблем осудності зумовлений насамперед тим, що вони торкаються найбільш складної сторони суспільного життя та соціальної діяльності людей, а саме – їх здатності бути винними та кримінально відповідальними за свідому та вольову кримінально карану поведінку. Адже проблема осудності – проблема кримінального права, розв'язання якої ґрунтується на закономірностях соціального та природничо-наукового порядку, визначаючих психічну діяльність людини. Проблема осудності безпосередньо пов'язана з теоретичними положеннями психології та психіатрії, але це не дає приводу розуміти осудність як інститут психології або психіатрії, як це роблять деякі вчені, визначаючи осудність як медико-психологічний інститут [1, с. 20].

Ступінь наукової розробки проблеми. При формулюванні теоретичних положень були використані праці: Ю.М. Антоняна, Ю.С. Богомягкова, С.В. Бородіна, В.М. Бурдіна, А.А. Васильєва, В.А. Клименко, В.М. Куца, В.В. Леня, Н.С. Лейкіної, В.Я. Марчака, Р.І. Міхеєва, В.Б. Первомайського, Т.М. Приходько, М.С. Таганцева, В.С. Трахтерова та інших вчених. Порушені нами питання неоднозначно вирішуються в науковій літературі, у зв'язку з чим спробуємо розглянути різні погляди на вказані проблеми, а також запропонувати власне бачення.

Мета статті полягає в дослідженні поняття та сутності осудності у структурі суб'єкта злочину.

Виклад основного матеріалу. У науці кримінального права існували дві теорії осудності: теорія індетермінізму і теорія детермінізму. Індетерміністи, які сповідували “свободну волю”, вважали, що, кожна людина абсолютно ві-

льна і може поводитися так, як їй підказує волевиявлення. На їх думку, осудною особа може бути визнана тільки та, яка володіє свободою волею. На теперішній час ця теорія в літературі не обговорюється [6, с.19].

Як зазначає В.В. Леня, теорія детерміністів свого часу отримала широке розповсюдження. В окремих аспектах вона продовжує жити і зараз. Прихильники цієї теорії вважали, що дії людини проявляються по законах природи. Іншими словами, людське життя керується природними законами і свободи волі людини взагалі не існує. За твердженням Адольфа Кетле, людське суспільство розглядається як ціле, що уявляє собою сукупність явищ, в сфері яких діють ті ж фізичні сили, як і в іншій природі, на підставі тих же законів, які керують цілим світом, навколо людини [6, с. 20].

В етимологічному розумінні осудність, синонім – «імпутабельність» (imputabilitas – від лат. imputo – ставити за вину, зараховувати), означає суб'єктивну можливість особи нести відповідальність за вчинене нею кримінально-каране діяння [9, с.81].

Однак осудність у кримінальному праві як поняття та як правовий інститут – багатогранне й багатоаспектне поняття. Його можна охарактеризувати з різних сторін: як юридичний інститут та правову категорію; як передумову вини та кримінальної відповідальності; як одну із загальних ознак складу злочину, яка характеризує суб'єкта злочину; як показник злочинного та караного; критерій відмежування винної поведінки від вчинених без вини суспільно небезпечних дій неосудного тощо. Але все це лише багаторівнева характеристика одного і того ж поняття осудності, яка відбиває його зміст, сутність, призначення та функціональну роль у кримінальному праві [9, с.81].

У науці кримінального права відсутня єдність думок щодо поняття осудності. Погоджуючись із думкою, А.А. Васильєва, який зазначає, що одними вченими вона визначається як обумовлена станом психічного здоров'я особи здатність усвідомлювати вчинені нею суспільно не-

безпечні дії та керувати ними (В. С. Трахтеров); здатність бути винним і відповідальним (П. С. Дагель), здатність особи «в момент» вчинення злочину усвідомлювати свої дії та керувати ними (Ш. С. Рашковська); здатність особи усвідомлювати свої дії та керувати ними і пов'язана з нею здатність бути винною і відповідальною за вчинення суспільно небезпечної дії (Н. П. Грабовська, Н. С. Лейкіна). На думку інших учених, поняття «осудність» визначає стан особи, яка вчиняє злочин, усвідомлюючи свої дії і керуючи ними в силу більш-менш повного душевного здоров'я (І. К. Шахрім'ян); передбачає такий психічний стан людини, при якому вона «в момент» вчинення злочину могла усвідомлювати свої дії та керувати ними (В. С. Орлов); є характеристикою злочинця, його психічного стану «в момент» вчинення злочину (М. П. Карпушин, В. І. Курляндській); нормальний стан особи (О. М. Лазарев) і т. ін. [2, с. 18].

На думку А.А. Васильєва, осудність – передбачена законом обставина, що є фіксованим показником достатніх в особі здібностей для усвідомлення своїх дій (бездіяльності) і керування ними під час вчинення злочину, що є необхідною умовою наявності суб'єкта злочину та його можливості зазнавати заходів кримінально-правового впливу [2, с. 21].

Лень В.В. під осудністю розуміє психічний стан особи (рівень соціально-психічного розвитку, психічне здоров'я, вік), яка здатна давати собі звіт про свої дії (бездію), усвідомлювати їх суспільне значення та керувати ними, а також поєднана з цим спроможність нести за вчинений злочин кримінальну відповідальність й покарання [2, с. 46].

Як зазначає В.Я. Марчак, осудність – це нормальний стан психічно здорової людини. Існує презумпція психічного здоров'я: кожна особа вважається такою, яка не має психічного розладу, доки наявність такого розладу не буде встановлено на підставах і в порядку, передбачених законом. Якщо виникає сумнів із приводу осудності, органи досудового розслідування чи суд призначають судово-психіатричну експертизу. Особа повинна бути визнана судом осудною чи неосудною не взагалі, а лише стосовно діяння, що їй інкримінується [7, с. 117].

В. М. Куц визначає осудність як «... здатність особи в момент скоєння злочину за своїм психічним станом усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпечність діяння та керувати ним, а внаслідок цього – здатність підлягати кримінальній відповідальності за скоєне діяння [4, с. 19].

У визначенні осудності, на думку автора,

повинні знайти відображення такі ознаки: по-перше, у ньому повинно бути зазначено, що осудність – це правова категорія, яка характеризує здатність особи визнаватися злочинцем; по-друге, у ньому повинен бути підкреслений нерозривний зв'язок осудності з діянням у цілому (не лише дією, але й бездіяльністю) та з часом його вчинення; по-третє, в ньому повинен бути зазначений зв'язок осудності з виною та кримінальною відповідальністю, адже осудність є передумовою вини особи та її кримінальної відповідальності; по-четверте, у ньому повинні бути зазначені суттєві ознаки осудності. Більшість сучасних вчених, які досліджують проблеми осудності підтримують позицію Р.І. Михеєва, який зазначає, що для законодавчих цілей, де вимагається оптимальна чіткість та економічність, прийнятним є таке визначення осудності: «Осудним є той, хто здатний під час учинення злочину усвідомлювати фактичний характер та суспільну небезпечність своїх дій (бездіяльності) та керувати ними» [8, с. 50; 9, с.84; 2 с.19].

У частині 1 ст.19 КК України говориться: «Осудною визнається особа, яка під час вчинення злочину могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними». На думку Т.М. Приходько, така позиція законодавця викликає сумнів у правильності використання в даній статті слова «могла». Як зазначає вищезгаданий автор, як при обмеженій осудності, так і при осудності мова повинна йтися саме про «здатність», а не про «можливість» [9, с. 84].

Р.І. Михеєв вважає, що багато непорозумінь і неточностей у трактуванні визначення осудності пов'язані з відсутністю її законодавчої формули у кримінальному праві, незважаючи на те, що позитивне окреслення осудності в кримінальному законі та дослідження її позитивного аспекту в кримінально-правовій доктрині об'єктивно направлені на зміцнення законності при здійсненні правосуддя [8, с. 55].

Польський учений В.Вольтер пише, що неосудність є заперечення осудності. На його думку, не без причини проблемою кримінального права є саме неосудність як обставина, що виключає кримінальну відповідальність за злочин, а не осудність, як необхідна умова відповідальності за злочин, хоча, вважає він, із логічного погляду тут немає ніякого протиріччя. Вирішальною тут є статистична думка, згідно з якою більшість дорослих людей, тобто людей кримінально-відповідальних, – це люди осудні, тобто нормою є осудність і пов'язана з нею кримінальна відповідальність, тоді як неосудність – це ви-

няток із правила. Метод виключення з правила має значення тому, що так не перевіряється осудність кожної людини, яка вчинила заборонену дію, вже з тої причини, що вона вчинила таку дію, але встановлюється осудність і повинна встановлюватися тоді, коли виникає обґрунтований сумнів відносно осудності суб'єкта, інакше кажучи, досліджується питання: чи є той, хто вчинив злочин, неосудним, а не питання – чи є він осудним [9, с. 85].

Як слушно відзначає Р.І. Михеев, осудність – первинна ланка системи «осудність – вина – відповідальність», вихідний пункт принципу суб'єктивного ставлення. Тому регламентація в кримінальному законі інституту осудності була б логічним завершенням та юридичним оформленням самого принципу суб'єктивного ставлення – «осудний – винний – відповідальний» [8, с. 55-56].

Більшість учених підтримують позицію про те, що осудність повинна одержати відбиття в кримінальному законодавстві та зазначають, що в такому випадку не буде непорозуміння і неточностей у трактуванні визначення осудності. На думку В.А. Клименко, В.Б. Первомайського, Т.М. Приходько, чим більше буде кримінально-правових понять (категорій, інститутів) закріплено в кримінальному законодавстві, тим повнішим й об'єктивнішим воно буде, а також буде точніше відбивати реальну дійсність. Тому, якщо в законі буде відповідне визначення кожного поняття формули осудність – неосудність, а також поняття обмеженої осудності, то у такому разі, по-перше, закон буде відображати сучасний рівень наукових знань юриспруденції та відповідати дійсному стану речей; по-друге, буде однаково розуміння категорій осудність, обмежена осудність та неосудність; по-третє, закон буде об'єктивним, повним і завершеним, а це дозволить об'єктивно вирішувати питання про застосування кримінального законодавства, призначення покарання та досягнення його цілей, а в цілому додержання законності [9, с. 87-88].

Законодавець у ч. 1 ст. 19 КК України «Осудність» закріпив, що «... осудною визнається особа, яка під час учинення злочину могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) і керувати ними». Дане формулювання в стислому вигляді характеризує здатність особи бути відповідальною у разі вчинення злочину і дає визначення у «вузькому значенні».

Сконструйована таким чином в законі формула вказує лише на певний стан особи під час вчинення злочину. Визначаючи осудність в «широкому значенні», необхідно вказати, що осуд-

ність виступає необхідною умовою наявності суб'єкта злочину та його можливості зазнавати заходів кримінально-правового впливу, а також передумовою вини в діянні суб'єкта злочину.

Отже, на підставі вищевикладеного автор пропонує таку класифікацію осудності: 1) за обсягом: а) повна; б) обмежена; 2) за суб'єктом: а) загальна (повна, обмежена); б) спеціальна (повна, обмежена).

Що стосується спеціальної осудності, то на нашу думку, - це та осудність, яка додатково обмежується певними обставинами (необхідна оборона, уявні оборона, спеціальний склад злочину (ст.116 КК України).

Закріплене в законі поняття осудності припускає наявність нерозривної сукупності двох здібностей: 1) здібності усвідомлювати свої дії (бездіяльність); 2) здібності керувати ними.

Такі здібності особи є результатом психофізіологічного та соціального розвитку людини [8, с. 60].

В. С. Трахтеров, визначаючи зміст ознак осудності, запропонував використовувати для характеристики осудності два юридичних (психологічних) критерії: «інтелектуальний» та «вольовий», які визначаються на підставі тлумачення слів «не могла усвідомлювати своїх дій або керувати ними», що містяться у формулі неосудності [10, с. 6]. Отже, на його думку, осудність визначатиметься на підставі лише одного критерію – юридичного, в якому міститимуться два самостійних: інтелектуальний та вольовий.

Аналіз кримінально-правової норми про осудність дозволяє виділити такі критерії – юридичний (психологічний) та медичний (біологічний).

Юридичний критерій осудності полягає у здатності особи усвідомлювати свої дії або бездіяльність (їх фактичний зміст і суспільно-правове навантаження) та керувати ними.

Медичний критерій осудності – це стан психіки особи під час учинення суспільно небезпечного діяння, який дозволяє характеризувати її як достатньо психічно здорову.

Обидва вищеназвані критерії взаємопов'язані й у своїй сукупності дозволяють визнати особу осудною, тобто такою, яка підлягає кримінальній відповідальності.

Автор підтримує позицію В. М. Куца і вважає, що більш доцільно виділяти три критерії осудності: медичний, психологічний та юридичний [3, с. 11]. Медичний критерій повинен визначатися словами «за своїм психічним станом» і означає, що суб'єкт під час учинення злочину, по-перше, досяг певного рівня психічних функцій та соціалізації, який дозволяє йому усвідом-

лювати істинний сенс того, що діється, та керувати своїми вчинками, по-друге, він не страждає жодною з хворобливих вад психіки, що позбавляє його спроможності звітувати в своїх діях чи керувати ними.

Психологічний критерій осудності, на його думку, формулюється, як і в класичному розумінні цього критерію – це здатність особи усвідомлювати фактичний характер і суспільну небезпечність діяння та керувати ним.

Юридичний критерій виростає з двох попередніх і позначає здатність особи, яка вчинила злочин, бути відповідальною за вчинене діяння, підлягати кримінальній відповідальності. Осудність, отже, – це здатність особи до усвідомлення та сприйняття сенсу осуду [4, с. 20].

Список літератури

1. Богомягков Ю.С. Проблемы невменяемости в советском уголовном праве (понятие невменяемости): учеб. пособ. / Ю.С. Богомягков. – Уфа, 1978. – 48 с.
2. Васильев А.А. Проблемы осудности у кримінальному праві: дис. ... кандидата юридичних наук: 12.00.08 / Васильев А.А. – Харків, 2005. – 221 с.

3. Куц В.М. Новий Кримінальний кодекс: яким йому бути? – К., 1999. – 204 с.

4. Куц В.М. Теоретико-прикладні аспекти проблеми суб'єкта злочину / В.М. Куц // Вісник Університету внутрішніх справ. – 1996. – Вип. 1. – С.17-23.

5. Лейкина Н.С. Личность преступника и уголовная ответственность / Н.С. Лейкина. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1968. – 129 с.

6. Лень В.В. Кримінально-правові проблеми визначення осудності злочинця: дис. ... кандидата юридичних наук: 12.00.08 / В.В. Лень. – Харків, 2003. – 215 с.

7. Марчак В.Я. Обмежена осудність: психолого-правий зміст: монографія / В.Я. Марчак. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т., 2010. – 400 с.

8. Михеев Р.И. Проблемы невменяемости и невменяемости в советском уголовном праве / Р.И. Михеев. – Владивосток, Издательство Дальневост. ун-та, 1983. – 300 с.

9. Проблеми обмеженої осудності в кримінальному праві України: Монографія / В.А. Клименко, В.Б. Первомайський, Т.М. Приходько. – К.: КиМУ, 2010. – 201 с.

10. Трахтеров В. С. Вменяемость по советском уголовному праву (конспект лекций). – Харьков, 1966. – 15 с.

Стаття надійшла до редколегії 27 лютого 2013 року.

Рекомендована до опублікування у "Віснику" членом редколегії М.К. Якимчуком.

S.V. Chornei

Sanity in the structure of subject of a crime

Summary

The article is devoted to research the concept, content and criteria of sanity in the science of criminal law in Ukraine. However the axiomatic principle in the criminal law is that to estimate correctly the actual evidence of the action committing and to realize its socially dangerous character, and also to control ones actions (inactions), which is the necessary condition of guilt, can only criminally sane person.

Key words: subject, sanity, sanity criteria.

С.В. Чорней

Вменяемость в структуре субъекта преступления

Аннотация

Статья посвящена исследованию понятия, содержания и критериев вменяемости в науке уголовного права Украины. Поскольку аксиоматическими положениями криминального права является то, что правильно оценивать фактические признаки совершенного действия и осознавать его общественно небезопасный характер, а также руководить своими действиями (бездействием), что есть необходимым условием вины, может только вменяемая osoba.

Ключевые слова: субъект, вменяемость, критерии вменяемости.